

Повідомлення

О.П.Лахно

**ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ПЛЕМІННИХ ОБ'ЄДНАНЬ
ПОМІЖ СЛОВ'ЯН СХІДНОГО ТИПУ
В СПАДЩИНІ РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ
СЕРЕДИНИ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Проаналізовано праці російських істориків середини ХVІІІ — початку ХХ століття, присвячені проблемі походження східнослов'янських племен і узагальнено науковий доробок цих учених.

Ключові слова: племінні об'єднання, проблема походження, російська історіографія, слов'яни східного типу.

Поміж відомих світових цивілізацій, що втілили в собі досягнення конкретного етносу або етносів на певних історичних етапах розвитку, давньоруській цивілізації належить особливе місце. Воно було підготовлено їй унікальною історичною долею і феноменом розвитку культури руських народів, основаної на синтезі й трансформації різнохарактерних традицій Заходу і Сходу, а також сприйнятті культурних досягнень осілоземлеробського та кочового світів Євразії.

Нині все більше зростає потреба в правдивому і неупередженому викладі історії давніх слов'ян. Тому ми ставимо за мету проаналізувати дореволюційну російську історіографію проблеми виникнення слов'янських племен східного типу, як фундаментальної основи сучасних теорій слов'янського етногенезу.

Велич Київської Русі не лише в її минулому колосальному економічному потенціалі, величезному територіальному просторі, багатстві природних ресурсів, вона в її багатовіковій історії, в унікальній давньоруській східнохристиянській цивілізації, що була сформована на безкрайніх просторах Євразії, феномен якої багато в чому залишався й залишається загадкою для поколінь дослідників.

«Звідки пішла Руська земля?» — це питання, яке хвилювало вже перших руських літописців, згодом на багато століть стало предметом гострої полеміки і дискусії про походження та процес розвитку давньоруської держави.

Вивчення походження й найдавнішої історії слов'ян є однією з найбільш складних проблем в історичній науці. На її розв'язання спрямоване зусилля багатьох істориків, археологів, лінгвістів, антропологів, етнографів. Їх спільні пошуки повинні, зрештою, привести до певних позитивних результатів. Найбільші суперечки виникають при визначенні території формування слов'ян (їхньої прабатьківщини), хронологічних меж складення слов'янської спільності, при розв'язанні питань слов'янського глотогенезу, з'ясування зв'язків археологічних культур із слов'янськими племенами й наступності культур.

У російській дореволюційній історіографії досліджуваній проблемі не приділялося належної уваги. М. Устрялов у книзі «Русская история» називає

слов'ян «венетами» і поділяє їх на три галузі — «венети», що жили між Балтійським морем та Карпатами; слов'яни, які жили від Тиси до берегів Дністра й від Дунаю до Вісли («склавени»); «анти», що розташовувалися між устями Дунаю і Дніпра. Появу їх на історичній арені він відносить до кінця V та початку VI століття.

Видатний учений С. Соловйов у «Истории России с древнейших времен» коротко торкнувся питання про давнє населення Східної Європи й не спинився на проблемі походження слов'ян. Але він уважав слов'ян прибульцями з Азії на береги Дунаю [5].

Наприкінці XIX століття з'являється цікаве дослідження О. Погодіна в книзі «Из истории славянских передвижений», у якому він запропонував нарис історії слов'ян, починаючи з перших століть н.е. і здійснив спробу окреслити ранню слов'янську територію за допомогою аналізу річкових назв. На його думку, початкова територія слов'ян перебувала на території сучасної Польщі, Поділля та Волині України.

Оригінальну теорію слов'янського етногенезу розробив О. Шахматов, яка потім і визначила на довгий час еволюцію поглядів істориків-славістів радянського часу. Він стверджував, що в басейні Балтійського моря жили давні індоєвропейці, які в I тисячолітті до н.е. стали розселятися й, зрештою, в Східній Прибалтиці залишилися балто-слов'яни. Їхня єдність в I тисячолітті до н.е. розкололася, у результаті чого утворилися слов'яни та балти.

Також однією з найважливіших проблем історії Давньоруської держави є проблема формування того етнічного масиву, з якого виросла й розвинулася давньоруська народність — творець економічних, соціально-політичних інститутів і культури Київської Русі. Важливість цієї проблеми стихійно усвідомлювалася вже першими руськими істориками-літописцями XI-XII століть. Саме ними була розроблена перша етнічна концепція виникнення давньоруських народностей, що містила два головних положення, які не втратили свого значення до наших днів. Перше — про споріднення і єдність усього слов'янського світу, друге — про вихідну міграцію із заходу слов'янських племен, котрі становили активне ядро Давньоруської держави.

Для більш глибокого аналізу теорій виникнення державності у східних слов'ян спочатку звернемося до XVIII століття, оскільки саме в цей час відбувається полеміка М. Ломоносова й Г. Міллера про покликання варягів та привнесення ними державності на руську землю. Вона має велике історіографічне значення, тому що розпочинає боротьбу антинорманістів з норманістами, яка не припинялася ні в XIX, ні в XX столітті. Впродовж цього тривалого періоду мали місце спроби використати літописну легенду про заклик до варягів й інші дані джерел про них у Східній Європі для ствердження нездатності слов'ян самостійно створити державу та про вирішальну роль германців у справі творення руської культури. Однак ми дуже помилимося, якщо будемо думати, що всі норманісти відстоюють такі образливі для східного слов'янства й далекі від науки твердження. Серед норманістів, крім прямих фальсифікаторів, було багато відомих учених і патріотів (наприклад, О. Шахматов та О. Пресняков).

У сучасній історіографії спір антинорманістів і норманістів уключає кілька складних та важливих проблем:

1) про місце внутрішніх причин і роль іноземців (варягів) у процесі формування й розвитку давньоруської держави;

2) про ступінь норманського впливу на розвиток соціальних відносин та культури, причому для відповіді на це запитання залучаються дані археології,

мовознавства, пам'ятники культури (радянські історики відзначали порівняну слабкість норманського впливу порівняно з візантійським і татарським);

3) про походження назв «Русь», «руський народ». Причому це термінологічне питання викликає широкий інтерес, але має менш наукове значення, ніж перші дві.

Отож на середину XVIII століття питання про походження держави ще не пов'язувалося з виникненням суспільних станів і суперечностей між ними. Воно зводилося до етнічного походження правлячої династії. Ні М. Ломоносов, ні Г. Міллер не сумнівалися в покликанні Рюрика з братами. Спірним було лише питання: чи був Рюрик норманом, або ж слов'янином і звідки він прийшов? Якщо Г. Байер та Г. Міллер думали, що варяги з Рюриком на чолі прийшли в Новгород зі Скандинавії й були норманами, то М. Ломоносов вважав, що вони прийшли з південно-східних берегів Варязького (Балтійського) моря. Тут між Віслою і Двіною жило слов'янське плем'я «русь», покликане в 862 році у Новгород [3, с. 33].

Походження назви «Русь» Г. Міллер виводив із терміна «россалайна», яким фіни називали шведів. М. Ломоносов уважав неймовірним, щоб Новгород став іменувати сторонніх варягів, а потім і самих себе фінським словом. Він звернув увагу на подібність назв «русичі» та «роксолани» — давнього народу, який жив між Доном і Дніпром, звідки частина цього народу поширилася на північ, дійшовши до Балтійського моря й Ільмень-озера. Назва стародавнього міста — Стара Русса — свідчить про те, «що перед Рюриком жив отут народ руси або роси, або грецькою роксолани названий» [3, с. 37].

З аргументів, наведених М. Ломоносовим на користь думки про південне походження Русі, дотепер використовується його вказівка на наявність на півдні топонімів з коренем -рос- (наприклад, притока Дніпра — Рось-ріка).

Думка М. Ломоносова про походження русичів від россалан не втрималася у науці. Г. Міллер писав, що в давнину фігурувало слово «Русь». А слово «руські» виникло й увійшло у вживання порівняно недавно й не може бути доказом цієї думки [3, с. 211]. Не витримала наукової критики і теза М. Ломоносова про прихід Рюрика в Новгородську землю з південно-східного слов'янського узбережжя Балтики.

Інша справа з питанням про масштаби культурного впливу норманів на східних слов'ян. З'явилися заперечення з боку М. Ломоносова щодо думки Г. Міллера й А. Шльоцера про цілковиту дикість східних слов'ян до приходу варягів, що було рішуче відкинуто сучасними істориками, як і твердження про вирішальний вплив норманів. Зараз підтримується думка М. Ломоносова про те, що в слов'янській мові не помітно «значної зміни» у напрямі мови скандинавів, тим часом, як говорив дослідник, «і понині маємо ми у своїй мові безліч слів татарських» [3, с. 39]. Цей аргумент зберігає своє значення в наукових колах і сьогодні. Разом із порівняно невеликою кількістю скандинавських археологічних пам'ятників на території Русі, він, таким чином, спростовує думку про сильний норманський вплив.

Біля 1751 року М. Ломоносов розпочав підготовчу роботу над «Древней Российской историей от начала российского народа до кончины Великого русского князя Ярослава Первого». До 1754 року він збирав і випишував дані руських, античних і західних середньовічних джерел, а потім упродовж кількох років писав свою працю. М. Ломоносов присвячує першу частину свого доробку «століттю давньому до Рюрика» й висловлює низку оригінальних та цінних думок. До них належить теза про участь слов'ян у походах германців на Рим. Припущення М. Ломоносова про слов'янське походження завойовника Риму Аларіха не можна визнати обґрунтованим, але

його твердження, що «між готами безліч слов'ян купчасто воювали», цілком справедливе [3, с. 87, 207].

До переліку відомих історіографічних надбань М. Ломоносова належить і його теза про відсутність «чистих» у расовому й етнічному відношенні народів («ні про одну мову ствердити неможливо, щоб вона з початку була сама собою без усякого змішання»), а також слова щодо ролі як слов'ян, так і фінів (чуді) у справі освоєння великого простору руських земель, та твердження, що до складу варязьких дружин у Давній Русі входили не одні лише шведи, а й представники інших північних народів [3, с. 173-174, 203].

Також варто відзначити, що в XIX столітті норманська теорія вже активно розглядалася у працях, які стосувалися давньої історії Руської держави. Так, зокрема, російський історик М. Устрялов запропонував етногенетичну схему. На його думку, слов'янське плем'я наприкінці V століття й на початку VI століття займало простір від Балтійського до Чорного моря і Дунаю, від Тиси до Одру і берегів Дніпровських [6, с. 74]. Сучасники йменували його Венедським, поділяючи на три головні покоління: на венедів, які жили між Балтійським морем та Карпатськими горами; на слов'ян, які жили від Тиси до берегів Дністра й від Дунаю до витоків Вісли; на антів, які жили на берегах Чорного моря між устями Дунаю і Дніпра.

Покоління слов'ян, витиснуті аварами з берегів Дунаю й Чорного моря, ймовірно в VIII столітті, зайняли весь простір від Вісли до Оки, від Ладозького озера до дніпровських порогів. Які народи жили в цьому просторі до приходу нових поселенців і як слов'яни утвердилися там, силою зброї або інших засобів, вірогідно не встановлено [6, с. 77]. Відомо, що за Геродота тут жили якісь андрофаги та міланолени, що з III століття впродовж 400 років приходили на майбутню Руську землю різні народи: з півночі — готифи, які заснували в IV столітті могутню державу, зі сходу — незліченні орди гунів, алан, булгар, аварів; але в VII столітті, як можна здогадуватися, тільки нечисленні залишки цих народів могли втриматися поряд із слов'янами.

У своїй роботі «Русская история» М. Устрялов також звертає увагу на норманську проблему. Він відстоює точку зору норманіста таким чином: здійснюючи окремі походи в Атлантичне й Середземне моря, нормани природно не могли залишити без уваги найближчі країни Прибалтики, особливо слов'янські, де знаходили, крім хліба, іншу для себе вигоду: через землю східних слов'ян пролягав шлях у багату Грецію, яку вони вважали найбагатшою країною у світі з усіма благами природи. Вони відправлялися туди почасти для грабежу, почасти для одержання плати за службу імператорам: вірогідно, що задовго до поселення в слов'янських землях, в імператорській гвардії було багато норманів.

До половини IX століття нормани приходили на слов'янську землю на невеликий час і не мали постійних поселень. Коли ж у Скандинавії, після смерті Карла Великого, відбулося загальне хвилювання й виникла нестача харчів, її мешканці почали шукати нову батьківщину: одні юрби кидалися на захід, інші — на схід. В Англії, Франції, Італії нормани утвердилися після тривалої війни: у слов'янських землях вони не зустрічали такої відсічі та опанували ними без великих зусиль.

Від пришествия Рюрика на береги озера Ільмень, або від першого об'єднання слов'ян з норманами, і до прийняття правнуком Рюрика Володимиром християнської віри головним явищем історії нашої батьківщини було швидке розширення кордонів Русі: спершу на південний схід до берегів Оки, потім на південь по Дніпру, далі на захід до витоків Вісли й Нарєва [6, с. 78]. Таке розширення було наслідком саме норманського характеру.

Слов'яни могли жертвувати своєю волею й визнавати панування норманів, але їх національність залишалася недоторканою; скрізь, куди не приходили нормани, у Франції, в Англії, в Італії, вони швидко асимілювалися з тубільцями, тому очевидним було таке злиття в слов'янських землях, але там вони повинні були розселитися у великій країні, будучи малочисленими порівняно з масою підкореного народу, втратити національну фізіологію. Вони були для слов'ян шляхетними, пануючими, але не ворожими і служили лише ланкою об'єднання.

За генетичною схемою С. Платонова, східна гілка слов'ян прийшла на Дніпро, мабуть, ще в VII столітті та, поступово розселяючись, дійшла до озера Ільмень і Верхньої Оки [4, с. 78]. З руських слов'ян біля Карпат залишилися хорвати й волинняни (дуліби та бужани). Поляни, древляни і дреговичі осіли на правому березі Дніпра й на його правих притоках [4, с. 79]. Сіверяни, радимичі та вятичі перебралися через Дніпро й осіли на його лівих притоках, причому вятичі встигли просунутися навіть на Оку. Кривичі теж вийшли із системи Дніпра на північ, на верхів'я Волги і Західної Двіни, а їх гілка — словени — зайняли річкову систему озера Ільмень. У своєму русі нагору по Дніпрові, на північних і північно-східних окраїнах своїх нових поселень, слов'яни опинилися в безпосередній близькості з фінськими племенами й поступово відтіснили їх усе далі на північ та північний схід. У той же час на заході сусідами слов'ян виявилися литовські племена, які потроху відступали до Балтійського моря перед напором слов'янської колонізації. На східних окраїнах, з боку степів, слов'яни у свою чергу багато натерпілися від кочових азійських прибульців. Пізніше поляни, сіверяни, радимичі та вятичі, які жили на схід від інших своїх родичів у великій близькості до степів, були підкорені хазарами, навіть можна сказати, ввійшли до складу Хазарської держави. Таким було первісне сусідство руських (східних) слов'ян. Перелік їх сусідів необхідно доповнити фінськими та литовськими племенами, щодо яких слов'яни мали перевагу й трималися з ними наступально.

Варяги також були сусідами, можна навіть сказати, прямими, але жили «за морем» і приходили до слов'ян «через море». При тісному спілкуванні слов'ян з варягами можна було б очікувати великий вплив останніх на слов'янський побут. Але такого впливу взагалі не помітно.

Давні візантійські письменники (наприклад, Прокопій і Маврикій) описували риси первісного побуту слов'ян, з якими необхідно ознайомитися для того, щоб з'ясувати особливості еволюції східних слов'ян у давню пору своєї історії.

Перші зародки громадянськості й культури, на їх думку, були привнесені варягами, які вивели слов'ян за собою на історичну арену. В «Истории России с древнейших времен» С. Соловйов виділяє низку важливих проблем руського історичного процесу. Мало торкаючись питання про давнє населення Східної Європи, С. Соловйов докладно не спиняється на проблемі походження слов'ян. Відповідно до історіографії свого часу (яка сходить до літописної традиції) він уважав слов'ян прибульцями з Азії на береги Дунаю, де вони пробули тривалий час, після чого розселилися по місцях їхнього пізнішого проживання [5, с. 98]. Ця неправильна точка зору була переглянута в працях інших учених.

Першопочатком політичної історії східних слов'ян С. Соловйов уважав утвердження в них влади сторонніх варязьких конунгів. «Покликання перших князів, — пише С. Соловйов, — має велике значення в нашій історії, є подією всеруською і з неї справедливо починають руську історію».

Таким чином, С. Соловйов підтримував «норманську теорію» виникнення Руської держави. Це була помилкова позиція, так само як помилковою треба визнати думку С. Соловйова про порівняно пізній розвиток слов'ян (з IX століття) [5, с. 99]. У наш час з'ясовано, що перші державні утворення в східних слов'ян виникли ще в VI столітті.

Проте С. Соловйов висловив низку цікавих суджень про характер норманського впливу на Русь. Йому також належать висновки, що загалом підривали основу «норманської теорії». Він справедливо наголошував, що варяги не стояли вище від слов'ян на щаблях громадського життя й швидко злилися з ними. Так само він відзначав, що не можна говорити про вплив скандинавських мов на мову й законодавство слов'ян, що князі — нащадки Рюрика — вже не були чистими норманами. Детальне вивчення джерел привело С. Соловйова до висновку, що питання про національність варягів Русі втрачає свою важливість у нашій історії.

М. Карамзін у «Истории государства Российского» досліджує в розділі «Про народи, що здавна були на Русі. — Про слов'ян узагалі» найдавніший період руської історії. Відповідно до повідомлень грецьких і римських письменників, говорить він, «велика частина Європи й Азії, іменована нині Росією, у помірному її кліматі була споконвіку населена, але дикими народами, які не ознаменували своє буття жодними власними історичними пам'ятниками» [1, с. 21].

Згадавши про скіфів, готів, венедів та гунів, М. Карамзін наводить літописні дані про розселення східних слов'ян і робить висновок про їх походження: «...Коли слов'яни й венеда становили один народ, то предки наші були відомі й грекам, і римлянам, живучи на південь від моря Балтійського» [1, с. 27]. Пов'язуючи початковий період руської історії з розселенням східних слов'ян та відкидаючи твердження А. Шльоцера про варварство східнослов'янських племен, М. Карамзін визнає «норманську теорію» і вважає, що Рюрик «заснував монархію Російську» [1, с. 76-77].

Вагомий внесок уніс в історичну науку російський учений, історик В. Ключевський, котрий, як ми знаємо, розділив історію на чотири періоди. Початок руської історії, або її перший — «дніпровський» період, він пов'язував не з покликанням варягів, а з військовим союзом східних слов'ян, який існував у Карпатах в VI столітті під управлінням князя дулібів. «Цей військовий союз, — пише історик, — і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії: вона й почалася в VI столітті на самому краї, у південно-західному куті нашої рівнини, на північно-східних схилах та передгір'ях Карпат» [2, с. 110-111].

У ході наступного розселення військовий союз розпався на племена, що у свою чергу розклалися на роди, а останні — почали ділитися на дрібні двори, або сімейні господарства. У зв'язку з цим автор звертає увагу «насамперед на наслідках юридичних, якими супроводжувалося розселення східних слов'ян» [2, с. 114].

Наприкінці XIX століття при визначенні місця розселення ранніх слов'ян поряд з історичними й лінгвістичними даними залучаються матеріали топоніміки. У 1901 році з'являється цікаве дослідження О. Погодіна в книзі «Из истории славянских передвижений», у якій на основі відомостей давніх авторів він дав нарис історії слов'ян, починаючи з перших століть нашої ери, і зробив спробу окреслити ранню слов'янську територію за аналізом річкових назв. О. Погодін доходить висновку, що ранні слов'яни були насельниками території Польщі, Поділля й Волині, де існує багато слов'янських гідронімів.

Ці області слов'яни займали із глибокої давнини аж до раннього середньовіччя, коли почалося їхнє широке розселення.

Оригінальну теорію слов'янського етногенезу розробив О. Шахматов. Відповідно до уявлень цього дослідника, у давнину східні індоєвропейці займали басейн Балтійського моря. Частина їх (предки індоіранців та фракійців) переселилася звідси в більш південні райони Європи, а у південно-східній Прибалтиці залишилися балто-слов'яни. У I тисячолітті до н.е. балто-слов'янська єдність розпалася, у результаті чого утворилися слов'яни й балти [7, с. 84]. Відсутність у слов'янській мові власного фітоніма для дерева «бук» і неслов'янський характер назв великих річок Середнього Подніпров'я та Повіслення виключають ці території зі слов'янської прабатьківщини. Головною тезою дослідника є існування контактів слов'ян із кельтами й фінами. Слов'яни, на думку О. Шахматова, спочатку жили в низов'ях Західної Двіни і Німану, де сусідили з балтами, германцями, кельтами й фінами. В II столітті н.е., коли германці пішли з Повіслення, слов'яни просунулися на захід, на територію сучасної Польщі, та звідти вже пізніше розселилися в ті області Європи, де вони відомі за середньовічними джерелами [7, с. 87].

Таким чином, існує багато цікавих, оригінальних точок зору, дотичних розглядуваній нами проблемі, зокрема серед відомих істориків дореволюційної російської історіографії. Саме в розглядуваний період розвитку російської слов'янознавчої науки зароджувалися відомі нам гіпотези щодо походження та ранньої історії східних слов'ян.

Отже, дореволюційна російська історіографія була вагомим етапом розвитку наукових концепцій щодо проблеми походження східнослов'янських племен.

Примітки

1. Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12-ти т. / Карамзин Николай Михайлович. — Т. 1. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 525 с.
2. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-ми т. / Ключевский Василий Осипович. — Т. 1: Курс русской истории, ч. 1. — М.: Госполитиздат, 1956. — 425 с.
3. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений: В 15-ти т. / Ломоносов Михаил Васильевич. — Т. 6. — М.-Л.: Наука, 1952. — 387 с.
4. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории / Платонов Сергей Федорович. — М.: Мысль, 1988. — 822 с.
5. Соловьев С.М. Сочинения: В 18-ти кн. / Соловьев Сергей Михайлович. — Кн. 1: История России с древнейших времен. — Т. 1-2. — М.: Голос, 1993. — 768 с.
6. Устрялов Н.Г. Русская история до 1855 года в двух частях / Устрялов Николай Герасимович. — Ч. 1. — Петрозаводск: Книга, 1997. — 252 с.
7. Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени / Шахматов Алексей Александрович. — Петроград: Изд-во Русского Исторического Журнала, 1919. — 64 с.

А.П.Лахно

Проблема происхождения племенных объединений между славянами восточного типа в наследии российских историков середины XVIII — начала XX века

Проанализированы труды российских историков середины XVIII — начала XX века, посвященные проблеме происхождения восточнославянских племен и обобщены научные достижения этих ученых.

Ключевые слова: племенные объединения, проблема происхождения, российская историография, славяне восточного типа.

O.P.Lakhno

The Problem of the Origin of Tribal Communities among Eastern Slavic in the Heritage of Russian Historians of the mid of the 18-th through the early 20-th centuries

The works of the Russian historians of the middle of the 18-th through the early 20-th centuries, concerning the problem of origin of Eastern Slavic tribes are analyzed and scientific achievements of these scientists are generalized.

Key words: tribal communities, the problem of the origin, Russian Historiography, Eastern Slavs.

Надійшла до редакції 30 квітня 2009 року

М.А.Якименко

**ПОЛТАВСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО:
ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ
ДІЯЛЬНОСТІ (1865-1917 РОКИ)**

У статті проаналізовано діяльність Полтавського сільськогосподарського товариства, заснованого у 1865 році групою великих землевласників з метою модернізації виробництва і збуту продукції рослинництва й тваринництва. Встановлено зміст різнопланової роботи товариства з розповсюдження передових методів господарювання на основі нових способів обробітку ґрунту, сортів злаків та кращих порід сільськогосподарських тварин.

Ключові слова: модернізація виробництва, нові способи обробітку ґрунту, передові методи господарювання, сільськогосподарське товариство.

Аграрний сектор економіки України на різних етапах його розвитку завжди викликав інтерес як теоретиків, так і практиків, адже відома теза: «Хліб усьому голова» — не просто популярне гасло, а життєво важлива для мільйонів людей істина. Звідси — постійний пошук шляхів удосконалення засобів виробництва і його організації. Саме таким прикладом в історії